

ФИНАНСОВОЕ И НАЛОГОВОЕ ПРАВО

УДК 347.4

ОКРЕМІ ПИТАННЯ НЕДІЙСНОСТІ КРЕДИТНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Альона ГРОМОВА,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
помічник судді
Одеського апеляційного господарського суду

АНОТАЦІЯ

У статті визначаються питання недійсності кредитних зобов'язань. У межах дослідження проаналізовано загальні поняття недійсності правочину та кредитного зобов'язання, визначено специфіку останнього. Визнання недійсним кредитного зобов'язання має базуватися на загальних засадах, визначених Цивільним кодексом України щодо недійсності правочинів, з урахуванням особливостей, характерних для кредитної сфери.

Ключові слова: зобов'язання, кредитне зобов'язання, недійсність правочину, нікчемний і оспорюваний правочин.

SEPARATE ISSUES OF INVALIDITY OF A CREDIT OBLIGATION

Alona HROMOVA,
Postgraduate Student at the Department of Civil Law
of National University "Odessa Academy of Law",
Assistant Judge
of Odessa Commercial Court of Appeal

SUMMARY

In the article are discussed issues of invalidity of credit obligations. As part of the study, general concepts of transaction invalidity and credit obligation are analyzed taking into account the specifics of the last one. Recognition of invalid credit obligations, based on common grounds defined in the Civil Code of Ukraine, about invalidity of transactions, taking into account the peculiarities of nature for the credit sphere.

Key words: obligation, credit obligation, invalid transaction, void and disputable transaction.

REZUMAT

Articolul discută problemele de invaliditate a obligațiilor de credit. În cadrul cercetării, se analizează conceptele generale de invaliditate a tranzacțiilor și obligații de credit, ținând cont de particularitățile acestora. Recunoașterea obligației de credit ca nevalidă trebuie să se bazeze pe motivele generale definite în Codul civil al Ucrainei privind nevaliditatea tranzacțiilor, ținând cont de caracteristicile caracteristice sferei de creditare.

Cuvinte cheie: obligație, obligație de credit, tranzacție nevalidă, tranzacție nevalidabilă și discutabilă.

Постановка проблеми. Сьогодні питання недійсності кредитного зобов'язання та належного правового регулювання кредитних зобов'язань викликають цікавість серед юридичної спільноти та потребують подальшого динамічного розвитку. Водночас неминуче виникають проблеми через суперечності та недоліки чинного законодавства. Практика застосування правових норм, що регламентують різні аспекти кредитних зобов'язань, доводить, що правова база в цій галузі має істотні недоліки. Дослідження проблем правового регулювання щодо недійсності кредитних зобов'язань є важливим кроком на шляху подальшого вдосконалення нормативних актів у зазначеній сфері.

Серед правочинів особливе місце посідають договори як найбільш поширені юридичні факти цивільного права. Незважаючи на те, що чинний Цивільний кодекс (далі – ЦК) України конкретизував відповідні положення, присвячені недійсності договорів, і законодавчо закріпив окремі теоретичні розроблення, багато питань у цій сфері залишаються спірними й ускладнюють правозастосовну практи-

ку. Різниця поглядів на природу кредитного договору обумовлювалася формулюваннями цивільного законодавства, а також наявною банківською практикою щодо оформлення кредитних відносин і визнання їх недійсними.

Актуальність теми дослідження. Для стабільності цивільного обороту особливо важливо, щоб договори відповідали тим вимогам, які до них пред'являє закон, і приводили до передбачених правових наслідків. Тому незалежно від юридичної кваліфікації договору (як недійсного або як неукладеного) необхідно прагнути до того, щоб таких договорів у цивільному обороті було менше. Однак деякі норми чинного законодавства, а також правозастосовна практика нерідко сприяють збільшенню кількості договорів, які не відповідають змісту. У зв'язку із цим постає питання про необхідність внесення змін до чинного законодавства, а також коригування деяких тенденцій практики його застосування щодо аналізу недійсності зобов'язань, яке неможливе без дослідження юридичної природи правочину як правової категорії. Визначення недійсним правочину має не тільки

важливе теоретичне, а й практичне значення, що пов'язано з важливістю правових способів вирішення різних соціально-економічних проблем. Так, легальне визначення недійсним правочину дозволило б внести ясність у тривалу дискусію щодо того, чи являє собою недійсний правочин правопорушення або таким зовсім не є. Із практичного погляду, теоретичне вирішення зазначеного питання дозволило б, по-перше, внести ясність у питання кваліфікації дій, які власне і становлять недійсний правочин, і, по-друге, конструювати модель цивільно-правової відповідальності щодо недійсного правочину в разі визнання його правопорушенням, або зовсім відмовитися від моделі цивільно-правової відповідальності у зв'язку з відсутністю підстав для неї.

Це, своєю чергою, дозволить визначити основні підходи до визначення недійсним кредитного зобов'язання та з'ясування його специфіки.

Стан дослідження. Вивченню загальних питань кредитного договору та визнання недійсним кредитного зобов'язання значна увага приділяється в працях таких видатних науковців, як: М.І. Брагінський, А.М. Блашук, С.О. Бородовський, В.В. Вітрянський, О.І. Міхно, В.Г. Олюха, О.П. Печений, Н.М. Процьків, С.О. Соменков, І.В. Спасибо-Фатєєва й ін. Частково досліджені окремі питання щодо теоретичних проблем банківських правочинів (І.А. Безклубий); щодо цивільно-правового регулювання позикових відносин в Україні (О.В. Кривенда); щодо регулювання кредитних відносин за законодавством України (Л.Г. Рябко) та низка ін. Проблеми недійсності правочинів привертають увагу вчених із часів римського права і, як і раніше, цікавлять дослідників різних країн. У вітчизняній і закордонній цивілістиці цьому питанню присвячені фундаментальні дослідження. Проте в теорії цивільного права немає єдиної думки з більшості питань щодо недійсності правочинів загалом, що негативно впливає і на визначення недійсності кредитних зобов'язань. Спірним залишаються навіть питання про те, що являє собою недійсний правочин і чи може взагалі правочин бути недійсним. Тим часом питання про правову природу недійсних правочинів має вирішальне значення для того, щоб відрізнити їх від інших схожих явищ.

Аналіз юридичної літератури щодо різноманітних аспектів кредитування дозволяє виокремити багато питань, які потребують подальшого вивчення. У роботах фахівців досліджувалися як загальні питання правового регулювання фінансово-кредитної системи (правове становище банків та інших кредитних установ, організаційно-правовий механізм банківського кредитування, банківське законодавство і проблеми його удосконалення тощо), так і окремі вузькоспеціальні проблеми кредитних зобов'язань (кредитний договір, правове регулювання окремих видів банківського кредитування, окремі способи забезпечення виконання кредитного зобов'язання тощо). Різні аспекти позитивного правового забезпечення функціонування кредитування розробляються представниками всляких «традиційних» галузей права – цивільного, фінансового, податкового, конституційного, адміністративного. Проте в юридичній науці досі відсутні роботи, присвячені комплексному дослідженню недійсності кредитного зобов'язання в його сучасному стані, що, безсумнівно, посилює актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є розгляд основних теоретичних і практичних питань, пов'язаних із таким поняттям, як «недійсність кредитного зобов'язання».

Відповідно до встановленої мети, необхідно виконати такі завдання:

– дослідити проблеми чинного законодавства, а також практики його застосування, пов'язані з визнанням кредитного зобов'язання недійсним;

– розробити пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики.

Методологічну базу дослідження становлять загальнонаукові методи пізнання: діалектичний, аналіз і синтез, індукція та дедукція, а також приватнонаукові методи: формально-юридичний, правового моделювання, порівняльно-правовий, історичний та інші.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку вітчизняного законодавства немає єдиного, науково обґрунтованого підходу до визначення поняття кредитного зобов'язання як елемента системи зобов'язальних правовідносин.

На думку В.Ф. Кузьміна, «кредитні відносини варто визнати економіко-правовою категорією, оскільки право не тільки регулює економічні відносини, а й впливає на них. Вони засновані на обов'язку повернути борг, який є, насамперед, юридичною категорією, без якої не можуть існувати кредитні відносини» [1, с. 13].

У широкому розумінні поняття «кредитні відносини» зводиться до позначення зобов'язань, що виникають із кредитного договору, договору споживчого кредиту, а також зобов'язання комерційного кредитування. В.В. Вітрянський вважає, що термін «кредит» є багатоаспектним і кредит, товарний кредит і комерційний кредит зуміють як окремі види зобов'язань позикового типу [2, с. 341]. Всі три вищезгадані типи позикових зобов'язань мають особливі ознаки, які і дозволяють відрізнити їх від договору позики. Розуміння кредитних відносин за такого підходу базується на понятті кредитного договору, оскільки кредит є лише об'єктом кредитного договору, тобто тим, щодо чого виникають зобов'язання.

Варто зазначити, що кредитне зобов'язання – це правовідносини, в яких, відповідно до укладеного договору, кредитор зобов'язується надати кредит, виражений у грошовій формі, позичальникові на умовах договору, а позичальник, у свою чергу, зобов'язується повернути отриманий кредит і сплатити проценти. І кредитодавець (банк чи інша фінансова установа) також має право вимагати від позичальника виконання обов'язку, який визначений кредитним договором. Тобто підставою для виникнення кредитного зобов'язання є укладення кредитного договору [3, с. 56–57].

Будь-який договір (кредитний і поготів) має складатися з дотриманням всіх норм, а перед підписанням потребує уважного вивчення позичальником. Нерідкі випадки, коли в кредитному процесі виникають незрозумілі відсотки і неустойки, які банки намагаються нарахувати кілька разів, порушуючи ст. 61 Конституції України (ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення) [4]. Вирішуючи питання про наявність чи відсутність у конкретному договорі істотних умов, необхідно аналізувати всю сукупність правових норм, що регулюють даний вид договору, і враховувати загальні положення щодо його укладення. Однак з огляду на те, що істотним може бути будь-яка договірна умова, щодо якої за заявою будь-якої зі сторін має бути досягнуто згоди, – визначити весь комплекс умов, що підлягають обов'язковому погодженню сторонами під загрозою недійсності договору, можна лише щодо конкретного договірного процесу. Характеризуючи кредитний договір як договірний вид загалом, варто визначитися лише з тими істотними умовами, які об'єктивно необхідні для укладення даного виду договору.

Закон визначає, що кредит надається в розмірі, передбаченому договором. Це варто розуміти так, що розмір кредиту має бути передбачений самим договором. Відповідно до зазначеного, умову про розмір кредиту треба визначити істотною для кредитних договорів через згадку про це в законі, і для даного договірного виду.

Що стосується валюти, якою має бути видана сума кредиту, варто зазначити, що така умова може бути істотною

лише в разі прямої заяви однієї зі сторін про необхідність досягнення домовленості щодо зазначеного під загрозою відмови від укладення договору. Йдеться про вибір стороною грошових знаків певної держави з різних причин. Надання кредитів в іноземній валюті є відносно новою формою задоволення фінансових інтересів суб'єктів господарювання і громадян-споживачів. Дана форма актуальна ще й тому, що кредити можуть надаватися в тій іноземній валюті, курс якої є стабільним і зазвичай вона є вільно конвертованою. Оскільки кредити в іноземній валюті видають для придбання продукції, товарів, робіт і послуг із закордонних джерел або за участі іноземних суб'єктів господарювання, то багато питань, пов'язаних із наданням кредитів в іноземній валюті, набувають не тільки практичної, але і науково-теоретичної значущості. Варто враховувати, що предмет договору повинен бути дозволенным, тобто мають бути відсутні заборони в законі на вчинення дій, що стосуються предмета. Предмет договору має бути визначений так, щоб унеможливити помилки сторін щодо тотожності або таких якостей предмета, які значно знижують можливість його використання за призначенням. В іншому разі договір судом може бути визнаний недійсним за позовом сторони, яка діяла під впливом помилки.

Термін «недійсність» щодо правочинів є умовним і служить для поділу всієї сукупності правочинів на дійсні (що привели до позитивного результату) і недійсні (через пряму вказівку закону не привели до позитивного результату). Чинне цивільне законодавство розрізняє правочини, що є недійсними з моменту їх вчинення (нікчемні правочини) і правочини, які є дійсними до тих пір, поки за позовом про визнання їх недійсними вони не будуть такими визнані судом (оспорювані правочини).

С.М. Іванова пропонує виділити такі:

1) недійсні правочини, які за своєю природою є неправомірними діями (ст. ст. 227, 232 ЦК України);

2) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але під час вчинення їх мав місце дефект волі сторони;

3) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але вони вчинені під впливом неправомірних дій, які впливали на формування внутрішньої волі сторони правочину, що може бути підставою для визнання такого правочину недійсним [5, с. 9].

Щодо визначення недійсності кредитних зобов'язань, то підстави недійсності варто розуміти як певні положення, що є вихідними для кваліфікації кожного конкретного кредитного зобов'язання як недійсного. О.М. Берназ-Луковецька зазначає, що перелік підстав визнання кредитного договору недійсним є приблизним [6].

Зважаючи на зазначене, всі підстави недійсності правочинів доцільно ділити на нікчемні й оспорювані. Підстави нікчемності, своєю чергою, ділять на загальні та спеціальні. Загальні підстави закріплені в нормах ЦК України щодо нікчемних правочинів. Що стосується спеціальних підстав, то вони закріплені в різних нормах цивільного законодавства.

У зв'язку з тим, що спеціальні підстави нікчемності правочинів, що здійснюються в кредитній сфері, мають місце в значно меншому обсязі, ніж підстави загальні, ми вважаємо виправданим більш детально зупинитися на розгляді саме останніх, які найчастіше зустрічаються в судовій практиці.

До загальних підстав нікчемності правочинів, закріплених у ЦК України та характерних для кредитної сфери, можна віднести такі:

1. Укладення правочину з порушенням форми, коли закон спеціально передбачає такий наслідок, як нікчемність.

Наприклад, підприємство «Г» з іноземною інвестицією звернулося до Вишого Господарського Суду України з касаційною скаргою, в якій, посилаючись на порушення та

неправильне застосування норм матеріального та процесуального права, зокрема ст. 203, ч. 2 ст. 207, ст. 215 Цивільного кодексу України, зазначаючи, що керівник підприємства «Г» з іноземною інвестицією не підписував оспорювані кредитні договори, а отже, дані договори підлягають визнанню недійсними, оскільки суперечать положенням цивільного законодавства й інтересам позивача. Кредитний договір вважається укладеним, якщо сторонами в передбачених законом порядку та формі досягнуто згоди щодо всіх його істотних умов відповідно до норм чинного законодавства (ст. ст. 638, 1054, 1055, 1056-1 ЦК України, ст. ст. 180, 345 Господарського кодексу України) [7].

2. Укладення правочину в іноземній валюті як підстава недійсності. У вирішенні спорів про визнання недійсними кредитних договорів, предметом яких є надання кредиту в іноземній валюті, господарські суди повинні досліджувати, чи отримав банк або інша фінансова установа установленним порядком ліцензію Національного банку України на здійснення валютних операцій. Обіг іноземної валюти на території України підпорядковується спеціальному правовому режиму, встановленому законодавством України.

3. Зміни розміру відсоткової ставки як підстава недійсності. У договорі повинно бути чітко зазначено, що зміна розміру відсоткової ставки в бік збільшення можлива лише за згодою сторін у разі зміни економічних умов і вартості ресурсів на ринку позичкового капіталу. Більшість договорів не містить фрази «за взаємною згодою», саме тому кредитні установи сміливо збільшують свої вимоги. Отже, у суді кредитор має навести докази такого фактичного підвищення відсоткової ставки за користування кредитними коштами в разі, коли така згода не була надана, однак збільшення відсоткової ставки відбулося.

4. Інші випадки визнання кредитного договору недійсним. Окремо потрібно звернути увагу на те, що, відповідно до ч. 4 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів», банк або інша фінансова установа повинні не лише в усній формі надавати інформацію про орієнтовну сукупну вартість кредиту, а така інформація має міститися в кредитному договорі або додаткових угодах до нього та надаватися в письмовій формі. Однак на практиці банки не завжди вважають за потрібне включати це в кредитний договір, чим суттєво порушують чинне законодавство.

Ще одним важливим моментом, відповідно до ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів», є те, що продавець (виконавець, виробник), а в нашому випадку кредитор, не повинен включати в договори зі споживачем умови, які є несправедливими. Крім того, підставою для визнання кредитного договору недійсним є використання нечесної підприємницької практики, тобто: вчинення дій, що кваліфікуються законодавством як прояв недобросовісної конкуренції, та будь-яка діяльність (дії або бездіяльність), що вводить споживача в оману або є агресивною (ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів») [8].

Крім того, варто звернути увагу на визнання кредитного договору недійсним за укладення такого договору особою без отримання письмової згоди другого з подружжя (чоловіка чи жінки). Також необхідно пам'ятати, що наслідком визнання кредитного договору недійсним є також недійсність додаткових договорів (застави чи іпотеки), тому що, згідно із ч. 2 ст. 548 ЦК України, недійсність основного зобов'язання спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення [9].

Висновки. Враховуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що питання стосовно визнання недійсним кредитного зобов'язання має базуватися на загальних засадах, визначених ЦК України щодо недійсності правочинів, з урахуванням особливостей, характерних для кредитної сфери.

Список використаної літератури:

1. Кузьмин В.Ф. Кредитные и расчетные правоотношения в промышленности. М.: Юрид. лит., 1975. 200 с.
2. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга пятая: в 2 томах. Т. 1. М.: Статут, 2006. С. 341.
3. Гриник Л.І. Розірвання кредитного договору та припинення кредитного зобов'язання: співвідношення понять. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 40. Том 1. 2016. С. 56–62.
4. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Иванова С.М. Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака. Київ, 2014. 20 с.
6. Берназ-Луковецька О.М. Все, що треба знати при укладенні кредитного договору. URL: <http://jurist-blog.com.ua/kreditniy-dogovor.html>

7. Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають з кредитних договорів: постанова Пленуму Вищого Господарського суду України. Вісник господарського судочинства. 2015. № 1. С. 46.

8. Про захист прав споживачів: Закон України. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 30. Ст. 379.

9. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: Істина. 928 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Громова Альона Олегівна – аспірант кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», помічник судді Одеського апеляційного господарського суду

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hromova Alona Olehivna – Postgraduate Student at the Department of Civil Law of National University “Odessa Academy of Law”, Assistant Judge of Odessa Commercial Court of Appeal

